

Уркумбаева А. Б.

ТЕКСТОЛОГИЯ МАСЕЛЕСИНДЕГИ КАТЧЫНЫН
РЕДАКЦИЈАЛЫК ИШИ ЖАНА МАНАСЧЫНЫН ТИЛДИК
ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ (извод)

Уркумбаева А. Б.

РЕДАКЦИОННАЯ РАБОТА ПЕРЕПИСЧИКА
ПО ВОПРОСАМ ТЕКСТОЛОГИИ И ЯЗЫКОВЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ РАССКАЗЧИКА (извод)

A. Urkumbaeva

THE EDITORIAL WORK OF THE COPYIST ON
TEXTUAL ISSUES AND THE PECULIARITIES OF THE
NARRATOR'S LANGUAGE VOCABULARY (izvod)

УДК: 808.2 (575.2) (04)

Фольклордук чыгармаларды, анын ичинде оозеки айтылган «Манас» эпосун манасчынын оозунан угуп, аны ар кандай жолдор (алфавиттик, стенографиялык жана атайын үн жаздыруучу техникалык аппараттарга жаздыруу) менен кагаз бетине түшүрүлгөндөн кийин текстологдор тарабынан басмага даярдалып, китептик формага өтөт. Ушундай жолдор менен кагаз бетине түшүрүлгөндөн кийин оозеки айтылган текст менен жазылып алынган текст, ошондой эле китептик форманын ортосунда ажырымдар, өзгөрүүлөр келип чыгат. Бул айырмачылыктар текстология илиминде изилденет. Макалада текстология илиминде маанилүү деп эсептелген «редакция», «извод» түшүнүктөрү каралып, залкар манасчылардын (С.Орозбаков, С.Каралаев) айтуусу боюнча басмадан чыккан эпостун китеп формасындагы варианттарынын тексттеринен мисалдар келтирилип, салыштырма-текстологиялык анализ жүргүзүлөт. Ошондой эле, манасчылардын «Манас» айтуусундагы тилдик лексикалык өзгөчөлүктөрүнө анализ жасалат. Белгилүү орус, кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрүнө, ой пикирлерине токтолуп цитаталар келтирилет жана «редакция», «извод» түшүнүктөрүнө анализ жүргүзүлүп, илимий корутундулар чыгарылат.

Негизги сөздөр: фольклор, редакция, извод, текстолог, текст, академиялык басылыш, вариант.

Фольклорные произведения, в том числе устный произнесенный эпос «Манас», после записи на бумаге различными способами (алфавитным, стенографическим и на специальных звукозаписывающих технических аппаратах), текстологами готовятся к печати и передаются в книжной форме. Таким образом, после записи на бумаге возникают разрывы, изменения между устно произнесенным текстом и записанным текстом, а также между книжной формой. Эти различия изучаются в науке текстологии. В статье рассматриваются понятия «редакция», «извод» которые считаются важными в науке текстологии, приведены примеры из текстов книжных вариантов эпоса, изданных по произведениям великих сказителей (С.Орозбакова, С.Каралаева), проведен сравнительно-текстологический анализ. Также будет проведен анализ языковых лексических особенностей сказителей в произношении «Манас». Цитируются исследования, мнения известных российских, кыргызских ученых, анализируются понятия «редакция», «извод» и выведены научные заключения.

Ключевые слова: фольклор, редакция, извод, текстолог, текст, академическое издание, вариант.

Folklore works, including the spoken epic «Manas», after being written on paper in various ways (alphabetical, shorthand and

on special sound recording technical devices), are prepared for printing by textual specialists and transmitted in book form. Thus, after writing on paper, there are gaps, changes between the spoken text and the recorded text, as well as between the book forms. These differences are studied in the science of tautology. The article discusses the concepts of «editorial», «izvod», which are considered important in the science of textual studies, are given from the texts of book versions of the epic published according to the works of great storytellers (S. Orozbakov, S. Karalaev), a comparative textual analysis is carried out. There will also be an analysis of the linguistic lexical features of storytellers in the pronunciation of «Manas». Studies, opinions of famous Russian and Kyrgyz scientists are cited, the concepts of «editorial», «izvod» are analyzed and scientific conclusions are derived.

Key words: folklore, editorial office, izvod, textologist, text, academic edition, variant.

Фольклордук чыгармалар, анын ичинде «Манас» эпосу атадан-балага, укумдан-тукумга оозеки форма-сында гана айтылып, ар түрдүү өзгөрүүлөргө учурап, толукталып, өзгөрүп отуруп биздин күнгө чейин келип жетти. Манасчы айткан эпостун оозеки тексттерин алгач кагаз бетине түшүрүп, андан кийин гана кол жазманын түп нускасы текстологдор тарабынан редакцияланып, оңдолуп, түздөлүп, комментарийларды берүү менен китептик формага өтүп, окурмандарга сунушталат.

Оозеки текстти жазып алуу иш процесси дайыма майда жана татаал экендиги айтпаса да белгилүү. Ал эми элдик фольклорду, анын ичинде «Манас» эпосун жыйноо, түзүү, жарыялоо жана изилдөөдө текстология илиминин ролу чоң. Башкача айтканда, элдик оозеки чыгармалардын жазылып алыныш тарыхы, түзүлүшү жана жарык көрүүсү үчүн текстологиялык анализ биринчи орунда турат.

Текстология кайсы бир чыгарманын текстинин (оозеки, жазма) сакталып калуу өзгөчөлүгүн (толук же толук эмес), автордук тексттин нукуралыгын тактап, аныктап, аны башка бир окшош тексттер менен салыштыруу аркылуу басмага даярдоо ишин жүргүзөт.

Айрыкча кол жазмадагы тексттерди окуп чыгуу, редакциялап китептик формага даярдоо жана «Манас» айтуудагы манасчынын тилдик лексикалык

өзгөчөлүктөрүн изилдөө фольклортуу маанилүү маселелердин бири болуп эсептелет. Илимий иштин темасы ушуну менен актуалдуу. Макаланын негизги максаты-аталган маселелер боюнча залкар манасчылар С. Орозбаков менен С.Каралаевдин бүгүнкү күндө бизге жеткен, басмадан чыккан варианттарынын ортосундагы редакциялык кийлигишүүлөрдү карап чыгуу, алардын себептерин аныктоо жана ар бир манасчынын варианттарынын тексттеринде кездешкен тилдик лексикалык өзгөчөлүктөрдү анализдөө аркылуу текстология илиминдеги «редакция» жана «извод» түшүнүктөрүнүн табиятын ачыктап берүү болуп саналат.

Эпикалык оозеки текст кагазга түшкөндөн баштап өзгөрүүгө учурайт. Оозеки айтылган текст бир сөзү да корбой, жоголбой кагазга түшүрүлдүбү, же магниттик лентага түшкөндө аны угуп кагазга түшүргөндө оригиналы толук түштүбү? Ал кагазга түшкөндө китептик үлгүгө түшкөнгө чейин текстти түзүү боюнча кийлигишүүлөр болдубу, оозеки текст угумдуу, уккулуктуу, логикалык ырааттуулук болуш үчүн оңдолгонбу ж.б. ушундай суроолор жаралып келет. Бул суроолорго текстология илиминин жардамы менен гана жооп берүүгө болот.

Текстология маселеси тил илиминде, адабиятта, тарыхта жана фольклордо тигил же бул проблеманын алкагында изилденип келе жатканы менен гуманитардык багыттагы сейрек каралган маселелердин бирине кирет. Текстология ар бир илимдин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө карата б.а. изилдөөнүн объектисине ылайык бир топ айырмачылыктарга ээ. Ошондуктан тексттерди изилдөө бир топ конкреттүү илимий түшүнүктөрдү колдонууну талап кылат.

Фольклордук изилдөөлөрдө кайсы бир деңгээлде маселе жаратып келген «извод», «редакция» деген түшүнүктөр бар. «Редакция» түшүнүгү фольклористика илиминде кеңири колдонулса, «извод» түшүнүгү тарыхчылар жана адабиятчылар тарабынан кеңири изилдөөгө алынган.

Окумуштуу К.В. Чистов: «Редакция – бул өтө эле маанисиз белгилерди бириктирген версиянын ичиндеги белги» [7, 14-б.] - деп айткан. Башкача айтканда, редакция текстолог тарабынан басмага даярдалып жаткан текстке кандайдыр бир себептер менен атайылап өзгөртүүлөрдү киргизүү деп түшүнүүгө болот. Маселен, С. Орозбаковдун эң кеңири тараган варианттары катары 1978-1982-жылдары жарык көргөн 4 томдук китеби жана 1995-2012-жылдары жарыяланган академиялык басылыштары белгилүү. Бул китептердин баш сөзүн окумуштуу С.Мусаев жазып: «...текст жомокчунун өзү кандай айтып жаздырса так ошол калыбында кийлигишүүсүз, б.а. тексттеги сөздөрдү, ыр саптарын ондоого, орун алмаштырууга, бир сөздүн ордуна башка сөз пайдаланууга жол коюлбай, эч өзгөрүүсүз, так берүү далалаты көрүлдү» [4, 22-б.] -

деп жазганына карабастан, 1978-жылы басылып чыккан 4 томдуктун 1-китеби менен 1995-жылы жарык көргөн академиялык басманын 1-китебинде редакциялык кийлигишүүлөр болгондугун байкоого болот. Бул кийлигишүүлөр ушул эле варианттарды салыштырып талдоо учурунда байкалат. Салыштырууга ыңгайлуу болуу үчүн 1995-жылкы басылышты 1-вариант, ал эми 1978-жылкы басылышты 2-вариант деп атап алсак. Демек, эки басылыштагы 1-китептерде Жакып баласы жоктугуна ыйлап, арман кылып айткан сөздөрүн сапма-сап салыштырсак кээ бир сөздөрдүн, жада калса ыр саптарынын ортосундагы айырмачылыктарды байкоого болот. Маселен, 1995-жылкы академиялык басмада: «Беш түлүктөн мол жыйдым»-деген ыр сабынан кийинки 22 сап ыр 1978-жылкы академиялык басылышта кездешпейт. Ал ыр саптары:

Беш чака булча арам жок
Жака салып тон кийип,
Жабдык салып, ат минип,
Жанымда болгон карам жок!
Тутунарга туяк жок,
Тууганымдан айрылган
Журтта мендей чунак жок!
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган
Калкта мендей чунак жок!
Ажал анык, чаара жок!
Аман жүрөр, санаа жок,
Акыретке бет алсам
Атакелеп артымдан
Наалып калар балам жок!
Кунаным жүрөт кур болуп,
Кууп минер балам жок,
Кудайым кылды чаарам жок!
Талаада жүрөт тайларым,
Таптап минер балам жок,
Таалайыма ыйлайын,
Ак ишине чараам жок! [2, 82-б.]

Көрүнүп тургандай, келтирилген ыр саптары 1978-жылкы 4 томдук басылышта кандайдыр бир себептер менен, мүмкүн, С. Мусаев өзү айткандай: «Ырас, окуялардын аягында кезиге турган мусулман динине байланыштуу ой жоруулар, Сагымбайдын арыздары зарылчылыгы жок болгондуктан алынып салынды жана текст араларынан редакторлук максат менен кээде айрым ыр саптарын кыскартууга жол берилди» [4, 295-б.] деп айтканына таянсак, анда Жакыптын баласы жоктон арман кылып айткан сөзүн кыскартуу максатында «редакторлук максат менен эле» тексттен алынып салынып болуу керек деген ой туулат. Анткени, бул ыр саптарында мусулман дини менен байланышкан эч кандай деле ойду байкоого болбойт. Ошондой эле, «тепендеп-эпендеп», «Айдап жыйып акыры-айдап жүрүп акыры», «Баш күнүмөн-жаш күнүмдөн» деген сыяктуу сөз айкаштарынын

жана толук бир ыр сабынын ар башкача берилгенин байкоого болот. Мындан тышкары, 1978-жылкы 4 томдук басылышта мусулман динине каршы багытталган идеологиялык көз караштардан улам «Манастын түндүккө жүрүшү, Мекеге барышы сыяктуу окуялар да мындан кийин басылып чыгуучу бөлүктөрдөн орун албашы шексиз» [4, 295-б.] - деген окумуштуу С. Мусаевдин билдирүүсү кыргыз элинин эгемендүүлүк алгандан кийин жарык көргөн 1995-жылкы академиялык басылышынын 9-китебинде «Манас баатыр ажыга бармак үчүн кандарды чакырып кеңеш кылып амандашканы, ажыга жөнөгөнү» [3, 540-б.], «Манастын ажыга кеткенин угуп, элин чаап, өч алмак үчүн кытайлардын кеңешкени» [3, 550-б.] деген сыяктуу эпизоддор бириктирилип, «Кичи чабуул» деген аталыштагы бөлүмгө киргизилген.

Ушул сыяктуу С. Орозбаковдун вариантындагыдай эле айырмачылыктарды С. Каралаевдин вариантынан дагы кездештирүүгө болот. Мисалы, С. Каралаевдин айтуусундагы 1931-1940-жылдары жазылып алынган варианты боюнча окумуштуулар тарабынан текстологиялык анализ жүргүзүлүп, 1995-жылы жана 2010-жылдары академиялык басылыштары жарыкка чыккан. 1995-жылкы басылышта «Эзкара Манастан үч күнү уруш токтот деп үч күн нөөмөт сураганы (дем алыш)» деген эпизоддун аягындагы 6 сап ыр жолу:

Ака асаба туу камдап,
Арадан жыйып кол камдап,
Эл өөдөгө тартарда,
Аткара тил мезгилде,
Өң тулпардын ичине,

Казы байлап, май толуп [5, 126-б.] деген саптар менен аяктап, манасчы эпизодду аягына чыгарбай жыйынтыктагандай сезилет. Бул тууралуу: «Ушул ыр сабынан кийин жазылбай калган текст бар сыяктуу. Анткени, сүйлөм бүтпөй калган» [5, 128-б.] - деген китепте комментария дагы берилген. Ал эми 2010-жылкы академиялык басылышта ушул 6 сап ыр жолу кийинки «Кошой билерик менен Манасты бошотуп алуу үчүн аскер камдап, Кытайга жөнөгөнү» [6, 127-б.] деген эпизоддун башында берилип, бул ыр саптарынан кийин «Берен Кошой абакең. Артык балбан, артык шер» [6, 280-б.] - деген Кошой баатырдын эпитеттик сүрөттөмөсү уланат дагы, жогоруда айтылгандай, сүйлөмдүн бүтпөй калганы сезилбейт.

Ошондой эле 1995-жылкы басылышта бул эпизоддун аталышы дагы «Кошой Билерик менен Жарманасты бошотуп алуу үчүн аскер камдап Кытайга жөнөгөнү» [5, 127-б.] деп аталып, Жарманас деген башка каарман жөнүндө айтылып жатса, 2010-жылкы басылышта «Кошой билерик менен Манасты бошотуп алуу үчүн аскер камдап, Кытайга жөнөгөнү» [6, 280-б.] деп аталып, Манас баатыр жөнүндө айтылып жатат. Бирок, негизи бул эпизоддо Манаска аты окшош

Жарманас деген башка каарманга байланыштуу окуялар айтылат. Ошондой эле «билерик» энчилүү ат болгонуна карабастан кичине тамга менен жазылып, жалпы ат катары берилип калганын байкоого болот.

Мындан тышкары, тексттерди окуп, басмага даярдоо учурунда кээде тексттердин жоголуп кеткен беттери да болот. Мисалы 1995-жылы жарык көргөн «Манас» эпосунун академиялык басмасында кол жазмадан китептик формага келтирилгендеги жеринде окумуштуулар оригиналда кандай болсо ошондой түшүрдүк деп, өзгөрүлгөн, так окулбаган, мааниси жок сөздөргө интерпретацияларды беришкен. Бир эки цитата алып көрөлү, Мисалы:

1. «К. Мифтаков кол жазманын баш жагындагы ал жазган манасчы Сагымбайдын өмүр баянына байланыштуу тексттер белгисиз себеп менен жоголгонун эскерет. Балким ошол жазуулардын көлөмү 20 же 60 бет болуп дептердин башындагы кара карандаш менен коюлган номерлөө ал материал жоголгондон мурда коюлушу да ыктымал...» [2, 58-б.];

2. «Вариантты басмага даярдоодогу текстологиялык иштердин биринчи кадамы тексттердеги орун алган ар бир сөздү манасчыга таандыкпы жана ал сөздөрдү жомокчу кандай түрдө, форма-үлгүдө айтышы мүмкүн эле? - деген суроого так, күдүк туудурбай турган, бир жактуу жооп алууга аракеттенүүдөн башталганы табигый нерсе. Мындай суроонун коюлушуна кол жазманын биринчи бетинен тартып эле жазылган тексттердеги сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү адаттагы айтылыш үлгүсүнөн кыйла өзгөргөн формада фиксациялангандыгы да түрткү болуп, ошол сөздөрдү балким, жомокчунун өзү ушундай түрдө айтышы да мүмкүн эмеспи? - деген күмөндү туудурду» - деп жазат белгилүү окумуштуу С. Мусаев [2, 63-б.].

Демек, жогоруда келтирилген мисалдардан жыйынтык чыгарып отуруп, редакция түшүнүгү – бул текстологияда тексттин абалы, анын сырткы көрүнүшү, жалпысынан чыгарманын мазмунун туюндурган адабий-көркөм формулаларга же структуралык композициялык түзүлүшүнө (глава, бөлүм, эпизод ж.б.) текстолог тарабынан атайылап өзгөртүү киргизүү деп атоого болот.

Ал эми «Извод ошол чыгарманын белгилүү бир аймакта же белгилүү бир коомдук чөйрөнүн таасири астында пайда болгон тексттеги өзгөрүүлөр, айрыкча тилдик өзгөчөлүктөр болуп эсептелет. Бул өзгөрүүлөр, дал ушул аймактын же ушул чөйрөнүн калдыктарын (элестерин) айгинелеп турат» [1, 425-б.]. Орус окумуштуусу Д.С. Лихачевдун жогорудагы айткан аныктамасына таянып, далил катары «Манас» эпосунан мисалдарды келтирип, талдап көрсөк. Маселен, С. Орозбаковдун варианты кагаз бетине түшүрүлүп жаткан 1922-1926-жылдардагы кыргыз элинин жашоо шарты, түшүнүгү, көз караштары жана коомдогу өз-

гөрүүлөр дагы манасчынын импровизациялык шыгына өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ошол себептен, С. Орозбаковдун вариантын кагаз бетине түшүрүп, жазуу иши жүрүп жаткан учурда кыргыз жергесинде Октябрь революциясы жаңыдан орноп, көчмөн турмушта жашаган кыргыз элине «өкүмат», «Ленин» деген түшүнүктөр жаңылык болгон. С. Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын 1-китебиндеги текстте Манас төрөлүп, ага ат коюу үчүн Жакып аябагандай чоң той өткөрөт. Тойдун аягында балага ат коюу кезеги да келип, кайдан-жайдан белгисиз дубана пайда болуп атын Манас коёт дагы кайып болуп кетет. Мына ушул сюжеттен кийин эле текстке эч тиешеси жок төмөнкүдөй ыр саптары кошулуп айтылат:

М.: Өкүмат берген Ленин,
Өнөрүн артык билемин,
Өз башыңдын барында
Өңкөй кыргыз уругу
Өмүрүн узун тилегин
Өлтүрбөсө кудайым
Өткөн ата-бабаңдын
Өнөрүн айтам жудайым [2, 170-б.].

Бул жерде көрүнүп тургандай, жаңы төрөлгөн Манастан кыргыздар кандайдыр бир жакшы жашоо күтүп, үмүттөнүп жаткандай эле «Өкүмат берген Ленинден» дагы ошол убакта кыйналып жашап жаткан эл жакшы жашоодон үмүттөнүп, Лениндин өмүрүн тилеп, кудайым өлтүрбөсө эле ой тилектеринин орундаларына ишенип, текстке кошумча иретинде кыстарып айтып кеткен деген ой туулат.

Бул тууралуу учурунда В.В. Радлов: «Эгер ал ырдап жатканда бай же тектүү адамдар катышса, анда ал өзүнүн ырына анын уруусун даңктаган же ак сөөктөргө жага турган башка жагдайларды кошуп ырдайт; эгерде угуучулардын чөйрөсү кедейлер болсо, анда ал байлардын жана ак сөөктөрдүн текеберчилигине ар кандай курч кыйытмаларды аралаштырып каршы ырдаган. «Манастын» үчүнчү эпизодунда байкалгандай, ырчы менин табитимди тууроого аракет кылганы байкалат» [8, 36-б.] - деп эпосту угуучулар, айлана-чөйрө дагы манасчыларга өз таасирин тийгизе тургандыгын айткан.

Ал эми тилдик лексикалык айырмачылыктарга токтоло кете турган болсок, ар бир манасчы айткан эпостун тексттеринде ошол жердин диалектилик өзгөчөлүктөрү байкалып турат. Маселен, С. Каралаевдин вариантында «Мендеден артык туулган», «Ачуу байда болчу эмес», «Толгон айза имерди», «Ардан минден союшуп», «Кыйын амыз кылышып» жана «Амызданып кытайлар» ж.б. ыр саптарындагы асты сызылган сөздөрдө манасчынын говору сакталып,

түндүк-чыгыш диалектинин өзгөчөлүгү байкалып турат. Бул жерде негизи «Мендеден-пендеден», «байда-пайда», «толгон-толгоп», «айза-найза», «ардан-ардан», «амыз-намыс» жана «амызданып-намыстанып» делип айтылышы керек эле. Бул тууралуу окумуштуу А.Жайнакова: «С. Каралаев «з»чыл айтуучу, ал Манас эмес «Маназ» деп айткан, «м», «б» тыбыштары алмашылып, ошондой эле сөз башындагы «н» тыбышы айтылбай калган учурлар бар...» [6, 16-б.] - деп баса белгилеген.

Ошондой эле С. Каралаевдин вариантында кээ бир эпизоддук каармандардын ысымдары дагы өзгөчөлөнүп турат. Алсак, «Эзкара мындай дегенде», «Аты Алөөкө чоң бааша», «Акылман экен Акбалтай» жана «Баштыгы Балтай кан эмес» деген тексттердеги Эзкара-Нескара, Алөөкө-Алооке, Акбалтай-Акбалта жана Балтай-Балта болуусу керек эле.

Мындан тышкары манасчы С. Орозбаковдун вариантында дагы мындай көрүнүштөр кездешпей койбойт. Белгилүү окумуштуу Р.З. Кыдырбаева С.Орозбаковдун вариантында бул сыяктуу тилдик өзгөчөлүктөр, катчы тарабынан кетирилген механикалык каталар же араб жазуусунун биздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүбүзгө туура келбегендигинен ж.б. себептерден улам келип чыккандыгын, мындан тышкары ичкилик кыргыздардын диалектисинин өзгөчөлүгү жөнүндө да эскерип, «Коңшулаш элдердин таасири менен тил диалектисинде окшоштуктар кездешпей койбойт» [2, 10-б.] - деген оюн айткан.

Демек, жогоруда келтирилген мисалдардан улам, извод-бул чыгарманын белгилүү бир мезгилде, аймакта жаралганын (көбүнчө тилдик өзгөчөлүктөрүн) аныктаган, өзүнөн-өзү кокустуктан пайда болгон чыгарманын тексти десек болот.

Адабияттар:

1. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII вв.) 3-е изд. - СПб.: Алатейя 2001. - 425-б.
2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп: Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу б-ча академиялык басыл. -Б.: Кыргызстан. 1995. - 568-б.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 8- жана 9-китеп: Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу б-ча академиялык басыл. - Б.: Турар, 2014. - 800-б.
4. Манас: Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Ф.: «Кыргызстан» 1978. - 296-б.
5. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 2-китеп / С.Каралаевдин варианты боюнча. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 296-б.
6. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча. - Б.: «Турар», 2010. - 1008-б.
7. Чистов К.В. Современные проблемы текстологии русского фольклора. - М., 1963. - 236-б.
8. Энциклопедический феномен эпоса «Манас» Китепте: В.В. Радлов Образцы народной литературы северных тюркских племен. - Б., 1995. - 472-б.